24.02.2026 Група 35. Історія України. Урок 1 Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи.

Гісем 11 клас с. 139-145.

Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи

• *1. Якою була мета економічних змін, декларованих на початку «перебудови»? 2. Чому стратегія «прискорення» соціально-економічного життя себе не виправдала? 3. Які чинники негативно вплинули на економічний розвиток СРСР у 1985—1987 рр.?*

1. Спроби впровадження ринкових механізмів. Із 1988 р. економіку СРСР охопила криза. Це спонукало владу до пошуку шляхів виходу із ситуації. У 1988 р. приватна діяльність була легалізована більш ніж у 30 видах виробництва товарів і послуг. Почали бурхливо розвиватися кооперативний сектор та індивідуальна трудова діяльність. Поява приватного сектору супроводжувалася встановленням дуже високих цін, орієнтованих аж ніяк не на пересічного споживача. У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші тіньової економіки і «вимивати» ресурси з державних підприємств.

Цього ж року було офіційно визнано оренду землі на тривалий (до 50 років) термін за умови, що орендар самостійно розпоряджатиметься всією виробленою продукцією. Колгоспам надавалося право визначати площу індивідуальних ділянок і поголів'я худоби в особистому господарстві. На практиці ці заходи дали лише символічні результати. Колгоспи залишилися під опікою районної влади, яка продовжувала планувати їхнє виробництво і поставки державі. Крім того, селянство було позбавлене техніки та всієї економічної інфраструктури, необхідної для надання продукції товарного вигляду та її реалізації. Ті, хто бажав узяти землю в оренду, наражалися на опір місцевої влади. Найчастіше термін оренди не перевищував п'яти-десяти років, а договори набували законної сили тільки в разі, якщо особи укладали їх без права заповіту й спадкування.

Таким чином, жодна з розпочатих в економіці реформ майже не дала позитивних результатів, а залучення кредитних ресурсів на Заході лише відтягувало економічний крах.

Не врятувало економіку й те, що законодавчо було закріплено модель регульованої ринкової економіки (червень 1990 р.). Автором програми «орендизації» економіки був Л. Абалкін. Підприємства мали передаватися у власність трудовим колективам.

«Homo Sovetikus перебудовується...». Радянська карикатура. 1990-ті рр.

Який процес відображає карикатура? Поясніть, чому така ситуація стала можливою.

Карикатура на соціально-економічне становище в СРСР. 1990-ті рр.

Обговоріть у групах. Із яких політичних позицій карикатурист намагався дати оцінку діям М. Горбачова?

Ситуація в економіці погіршувалася, рівень життя стрімко падав, підриваючи в населення довіру до влади. Із 1988—1989 рр. помітно скорочувалося сільськогосподарське виробництво, що негайно позначилося на забезпеченні продовольством. Показники приросту промислового виробництва в 1989 р. досягли нульового рівня, а в першому півріччі 1990 р. обсяги виробництва скоротилися на 10 %. У грудні 1990 р. голова уряду М. Рижков констатував обвал економіки і подав у відставку.

Ще одним чинником погіршення економічної ситуації було те, що темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів приросту заробітної плати. Якщо в 1987 р. на 1 % зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5 % приросту заробітної плати, то в 1988 р. — 1,5 %, а в 1989 р. — 2,2 %.

Новий голова уряду Валентин Павлов у січні—квітні 1991 р. зважився на непопулярні заходи — обмін 100-рублевих купюр (як захід зменшення грошової маси) і підвищення цін у 2—10 разів. До літа 1991 р. інфляція різко підскочила і наприкінці року досягла 25%-го зростання на тиждень. Одночасно відбувалося падіння курсу рубля: так, на початку 1991 р. 1 дол. США коштував 10 руб., а наприкінці року — 110—120 руб. «Павловське» підвищення цін уже не могло врятувати становище, змінити економічну ситуацію на краще, та ще й на тлі розпаду СРСР.

2. Погіршення соціального становища населення. Спад виробництва, неконтрольована грошова емісія, інфляція посилювали соціальну напруженість у суспільстві. За даними статистики, у 1990 р. в Україні валовий суспільний продукт знизився на 2,4 % порівняно з 1989 р.; національний дохід, відповідно, зменшився на 3,6 %. Водночас грошові доходи населення республіки в 1990 р. зросли на 15,7 % порівняно з 1989 р., що спричинило значний тиск на товарний ринок.

У 1991 р. ці негативні тенденції поглибилися: валовий суспільний продукт був уже на 11,3 % меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід, відповідно, зменшився на 11,2 %. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 4,8 %, а сільського господарства — 13,2 %. На тлі тотального спаду основних економічних показників зростали грошові доходи населення України (у 1991 р. — на 87,1 % порівняно з 1990 р.). Проте їх поглинала інфляція. Щоб захиститися від інфляційних процесів, населення почало скуповувати іноземну валюту, скориставшись послабленням влади в цій сфері, а також послабленнями у виїзді за кордон. За офіційного курсу 60—70 коп. за 1 дол. на «чорному ринку» 1 дол. можна було купити за 10 руб.

У цей час відбувався перерозподіл власності. Наприклад, питома вага підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України зменшилася із 70 до 56 %. Окремі регіони, союзні й автономні республіки почали впроваджувати різні заходи, які обмежували вивезення ресурсів за їхні межі. Було запроваджено систему карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів.

3. Шахтарський страйк 1989 р. Погіршення соціально-економічного становища призвело до виникнення явища, яке, здавалося, було неможливим у

СРСР. Проти влади, яка декларувала, що є представником і виразником інтересів робітництва, розгорнувся масовий страйковий рух. Започаткували його шахтарі.
Першими були гірники шахти ім. Л. Шевякова в Мєждурєченську (Кузнецький вугільний басейн). Так, у ніч на 11 липня 1989 р. шахтарі почали страйк у відповідь на невиконання їхніх вимог. За кілька днів він поширився на всі вугледобувні регіони СРСР (Львівсько-Волинський басейн та інші), а його центром став Донбас.

Шахтарський страйк 1989 р.
Причинами страйку шахтарів було загострення соціально-економічних проблем у шахтарських регіонах: незадовільні умови праці, низька заробітна плата, зловживання партійно-профспілкової адміністрації, постійні перебої із забезпеченням продуктами харчування.
В Україні страйк стихійно розпочався 15 липня 1989 р. на шахті Ясинуватська-Глибока в Макіївці (Донецька обл.). Очолив виступ робітник очисного забою В. Комісарук. 17 липня страйк охопив уже кілька шахт Макіївки. 18 липня до страйку приєдналися шахти Красноармійська (сучасний Покровськ), Дзержинска (сучасний Торецьк), Шахтарська, Краснодону, Первомайська. 19 липня почали страйкувати шахтарі Донецька й Горлівки. 25 липня страйкувала більшість шахт України: 110 зі 121 шахти Донецької області, 52 із 93 шахт Луганської області, усі 11 шахт Західного Донбасу, усі 20 шахт Львівсько-Волинського басейну. Загалом до цього руху приєдналися близько 500 тис. гірників, яких очолили страйкові комітети (страйккоми). Було створено робітничі дружини для підтримання порядку, пікетування шахт. Не допускаючи безладдя і провокацій, робітничі дружини разом із міліцією закрили всі магазини, що торгували алкогольними напоями. Було прийнято рішення про недовіру офіційним профкомам, радам трудових колективів шахт та міським комітетам Комуністичної партії.

Шахтарський страйк 1989 р.
Крім соціально-економічних вимог, гірники висували й політичні: скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль партії та створення незалежних від партійного контролю профспілок. 20 липня шахтарі м. Стаханова висунули вимогу про відставку місцевого партійно-радянського керівництва та негайне скликання позачергового пленуму міського комітету Комуністичної партії України та сесії міської ради.
Розуміючи серйозність становища, партійно-державне керівництво СРСР та УРСР пішло на поступки, прийнявши більшість вимог страйкарів. 30 липня 1989 р. страйк було припинено. Однак після закінчення страйку більшість страйккомів продовжила свою діяльність та перетворилася на постійні. Профспілкове керівництво опинилося по інший бік від страйкарів. Офіційні профспілки протиставили себе робітникам і поступово втрачали авторитет. Страйккоми почали створювати альтернативні профспілки.
Важливим наслідком страйку було те, що в УРСР з'явилася суспільна сила, яка без насильства підірвала владу комуністів і розхитала основи тоталітарної системи.

4. Конституційні реформи. Розпочаті в процесі «перебудови» політичні та законодавчі перетворення поєднувалися з бажанням М. Горбачова зберегти політичну систему на чолі з КПРС та СРСР. Проте зміни, що запроваджувалися, стали ще одним кроком до розвалу тоталітарної системи.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень-липень 1988 р.) уперше за роки радянської влади було порушено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Тоді було офіційно проголошено курс на створення правової держави, парламентаризм, розподіл влади. Рішення конференції дали новий поштовх вільнодумству, сприяли формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих Рад.

На виконання цього рішення було ухвалено проект конституційної реформи, що призвело до встановлення дворівневої представницької системи — З'їзду народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР, а потім і до заснування посади президента СРСР, наділеного широкими повноваженнями. До функцій З'їзду входило проведення конституційних, політичних, економічних і соціальних реформ, а також обрання разом із Верховною Радою президента країни, наділеного повноваженнями здійснювати зовнішню політику, вирішувати питання оборони та призначати прем'єр-міністра.

Вибори до нових органів влади відбулися в березні 1989 р. Щоб уникнути несподіванок, третину депутатів З'їзду народних депутатів СРСР, згідно з виборчим законом, надсилали Компартія (100 осіб) та громадські організації — комсомол, профспілки, ветеранські організації (650 осіб). Решту депутатів обирали на альтернативній основі в територіальних і національно-територіальних округах. Загалом на З'їзд було делеговано 231 представник від УРСР (87,8 % комуністи). Серед делегатів були представники демократичних сил, зокрема письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

І З'їзд народних депутатів СРСР. 1989 р.

Чому цей з'їзд викликав великий резонанс у суспільстві?

Створена структура влади призвела до значного зменшення кількості депутатів від УРСР у вищому представницькому органі СРСР. Це свідчило про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав союзних республік і централізацію влади в СРСР.

Початок роботи З'їзду показав, що одностайності, яка панувала раніше, не буде. Виступи депутатів засвідчували різні політичні погляди та інтереси. Трансляція роботи З'їзду дала новий імпульс громадській активності.

І З'їзд народних депутатів СРСР відбувся у травні-червні 1989 р. Наслідком його роботи стало те, що ініціатива подальшого реформування політичної системи перейшла до рук народних депутатів, які виражали іноді протилежні точки зору.

Щоб утримати ситуацію у своїх руках, навесні 1990 р. М. Горбачов декларував нову мету політичних реформ — створення правової держави, яка здатна забезпечити перехід до ринкової економіки та демократичного суспільства. Серед першочергових завдань реформування політичної системи були зміцнення президентської влади в СРСР і перехід до багатопартійності. 15 березня 1990 р. М. Горбачов був обраний президентом СРСР (як згодом виявилося, першим і останнім). Запровадження нової посади і формування

президентської вертикалі означало згортання, а в подальшому й ліквідацію компартійно-радянської влади.
Перехід до багатопартійності став нагальною необхідністю. У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів СРСР змінив редакцію статті 6 Конституції СРСР 1977 р., вилучивши з неї положення про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи».
Таким чином, політичні зміни не обмежилися лише перерозподілом владних повноважень, а зруйнували монополію КПРС на владу, призвели до появи парламентської опозиції та багатопартійності.
Висновки. Спроби впровадження ринкових механізмів управління в радянську економіку призвели до її стрімкого занепаду, а згодом і краху.

- Розвал командно-адміністративної економічної моделі спричинив зубожіння більшої частини населення.
- Погіршення умов життя спровокувало появу потужного робітничого руху, в авангарді якого були шахтарі. Робітничі страйки розхитали основу тоталітарного суспільства в СРСР.
- Загальні вибори на альтернативній основі до Рад, гарантування свободи друку, «гласність», виникнення багатопартійності, розширення прав трудових колективів, розмежування функцій партійно-державних органів влади, утвердження в суспільстві спочатку ідейного плюралізму, а згодом і багатопартійності, законодавче оформлення економічної свободи, розширення прав союзних та автономних республік — усе це наближало крах тоталітарної системи.

Запитання і завдання

- *1. Коли в СРСР була легалізована приватна власність?*
- *2. Із якою метою здійснювалася «павловська» грошова реформа?*
- *3. За якого керівника уряду розпочався обвал економіки СРСР?*
- *4. Що стало поштовхом до страйку шахтарів у 1989 р.?*
- *5. Коли відбувся I З'їзд народних депутатів СРСР?*
- *6. У якому році М. Горбачова було обрано президентом СРСР?*
- *7. На якому З'їзді народних депутатів СРСР було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну й спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи»?*
- *8. Якими були причини швидкого розвалу економіки СРСР?*
- *9. Чому запровадження оренди в сільському господарстві не сприяло збільшенню виробництва продовольчих товарів?*
- *10. Поясніть, чому в результаті конституційної реформи представництво українців у союзних органах влади зменшилося.*

- *11. Чим було зумовлено запровадження президентської вертикалі влади в СРСР?*
- *12. Визначте взаємозалежність між подіями в економіці СРСР та падінням життєвого рівня населення.*
- *13. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому в роки "перебудови" не вдалося подолати дефіцит?».*
- *14. Обговоріть у групах. Чому реформування радянської моделі розвитку призвело до її розвалу?*